

Economie als spiegel van ons mensbeeld

Gertjan van Stam is onderzoeker bij het
lectoraat Netwerken in een Circulaire
Economie aan Windesheim in Zwolle.

Perspectieven op conflicten in transities, van het 'ik' naar het 'wij'

55

Gertjan van Stam

Het Bijbelse verslag over de eerste ondernemers, Kaïn en Abel, is een tijdloos drama over onbegrip en conflict. Het brengt twee oeroude archetypes naar voren: ambitieus en zelfgericht gedrag tegenover zwervend en verbindend gedrag. Deze dynamiek weerspiegelt een fundamenteel vraagstuk: hoe leven we vreedzaam samen in een wereld van conflict en economische transities?

In een tijd waarin economische, sociale en ecologische belangen steeds vaker met elkaar botsen, schieten traditionele opvattingen over kosten en winst tekort. Kosten worden niet alleen uitgedrukt in geld, maar ook in termen van menselijk leed en milieuschade. Onze morele balans moet worden herzien.

De economie als spiegel

Ons huidige economische systeem draait vaak om de 'homo economicus' – een rationeel individu dat handelt vanuit eigenbelang, vaak ten koste van mens en

natuur. Uit breed onderzoek weten we dat dit model niet houdbaar is. De uitputting van natuurlijke hulpbronnen en de exploitatie van mensen zijn geen abstracties meer; ze zijn harde realiteit.

Dit artikel onderzoekt hoe conflicten in transities – van bedrijven tot samenlevingen – kunnen worden gezien in het licht van een bredere bewustzijns transitie. Het nodigt uit tot een reis van introspectie en reflectie.

Kaïn en Abel als metafoor

Kaïn en Abel, zo vertelt het verhaal, wa-

ren de zonen van Adam en Eva. Kaïn was een landbouwer en Abel een herder. Ze brachten offers aan God, die niet het offer zelf, maar de gezindheid van hun hart in ogenschouw nam. In het conflict tussen de broers verloor Abel het leven, terwijl Kaïn zijn handen waste in vermeende onschuld.

Dit verhaal van Kaïn en Abel biedt een krachtige lens om economische systemen en conflicten te begrijpen. Kaïn, de hardwerkende boer, dacht succesvol te zijn, maar zijn onderneming maakte het leven voor Abel, de herder, onmogelijk. Dit doet denken aan ons neoliberale marktsysteem, waarin de individuele consument op haar of zijn wenken wordt bediend, terwijl de negatieve – soms zelfs doodmakende – gevolgen voor mensen en milieu worden verhuld. Met als systeemreactie: ‘Ben ik mijn broeders hoeder?’ Vandaag leven en werken wereldwijd ongeveer 13,8 miljoen mensen in slavernijachtige omstandigheden om consumptie in Nederland mogelijk te maken (Olthaar & Schenderling, 2021). Tegelijkertijd slaat de natuur alarm: van extreme weersomstandigheden tot verlies aan biodiversiteit. Dit verstrekt conflict en ongelijkheid. Hoe deze situatie te duiden in het licht van de transitie-uitdagingen die juist samenwerking nodig hebben? Het antwoord ligt in het herwaarderen van relaties.

Van ‘Ik’ naar ‘Wij’

In Nederland zien we vaak oppervlakkige vormen van samenwerking. Die dan is gebaseerd op transactionele relaties, een vrager en een aanbieder, die op basis van een economisch/juridisch contract komen tot een uitwisseling, zoals een stu-

Van individu naar gemeenschap: van ‘ik’ naar ‘wij’

dent die wordt behandeld als klant van een universiteit en aldaar een customer journey aflegt.

De paradox van ‘samen’ en ‘alleen’ openbaart zich in cognitieve dissonanties, zoals wanneer leiders claimen samen te werken terwijl ze eenzaam op een podium staan. Of, als men onderhandelingen observeert van bedrijven die claimen milieu-en-maatschappij-inclusief te zijn, maar de natuur- en sociaal inclusieve kosten niet als onderdeel van een (daardoor hogere) aankoop prijs willen accepteren.

In de lineaire economie staat het ‘ik’ vaak op gespannen voet – in conflict – met het ‘wij’, en komen transitiepartners regelmatig gewapend aan tafel. Op basis van mijn ondernemerschap en onderzoeken in diverse culturele contexten stel ik dat voor het ontmantelen van conflictueuze situaties een fundamentele paradigma-omschakeling helpt: het omschakelen van uitgangspunten vanuit een ik-perspectief naar uitgangspunten gelegen in een wij-perspectief. Het is daarom cruciaal om onze kijk op individuen en gemeenschappen te herzien.

Individuen, conglomeraten, personen en gemeenschappen

Het individu

Volgens de theoloog Gert-Jan Roest (2016) bevindt de westerse samenleving zich in een ‘tijdperk van authenticiteit’,

waarin het individu wordt gezien als de primaire drijvende kracht achter verandering en controle. Zelfredzaamheid, autonomie en materiële welvaart domineren, vaak ten koste van het bewustzijn van sociale en ecologische consequenties. Dit brengt mij tot de volgende beschrijving van het individu: een mens die zichzelf (en anderen hem/haar) ziet als losstaand van sociale en ecologische verbanden. In deze optiek is een proto-individu een specifiek, solitair zelf in een wereld van andere, eveneens geïsoleerde, zelden. Dit sluit aan bij de observatie dat de westerse cultuur en moderniteit ‘oproept tot de beperking van zichzelf in een eigen, egoïstisch ‘ik’, met een strikt geïsoleerde kring waar men eigen driften en consumptieve grillen kan bevredigen’ (Kapuściński, 2008, p. 72).

Zo een individualisme, schrijft Emmanuel Levinas (1961), benadrukt de onverschilligheid van het individu tegenover ‘de ander’. Hoewel deze onverschilligheid volgen Hans Boutellier (2019) een kernwaarde van de moderniteit vormt, roept het vragen op over conflicten in een tijd van transitie.

Het conglomeraat

Een verzameling individuen vormt geen gemeenschap, maar een conglomeraat (van Stam, 2021). Een conglomeraat is ‘een groep individuen die samenwerkt om meetbare doelen te behalen’, vaak met oog op specifiek belangen. Deze belangen staan vaak in conflict met brede maatschappelijke en ecologische belan-

gen. Conglomeraten opereren in politieke contexten, waarbij ze juridische kaders benutten of pogen te verleggen om hun doelen te bereiken. Ze zijn strategisch in hun handelen, wat vaak leidt tot conflicten en onderhandelingen met ‘significante anderen’.

Conglomeraten bestaan ook om middelen te verzamelen om externe druk – conflict – te weerstaan. Instituten zijn ook een vorm van conglomeraten. In hedendaagse businesspraktijken worden conglomeraten gekenmerkt door expliciete visie, missies en doelstellingen, met strategische redenering – een actieplan over hoe doelstellingen te bereiken in een omgeving met conflicterende belangen en juridische regelgeving. Dit contrasteert sterk met gemeenschappen, waarin verbinding en solidariteit centraal staan.

De gemeenschap

Een gemeenschap is geen simpele verzameling individuen, maar een groep waarin mensen zich identificeren met elkaar en gezamenlijk waarden belichamen. Gemeenschappen ontstaan door betekenisvolle sociale relaties, zoals belichaamd in concepten als ubuntu, buen vivir, noa-erschap en mienskip.

In gemeenschappen versmelten politiek en economie op een natuurlijke manier (Rijsdijk & van Stam, 2024). De leden ontwikkelen gedeelde overtuigingen en gedragsnormen en streven naar harmonie. Deze dynamiek maakt gemeenschappen continu veranderlijk, gebaseerd op dialogen en interacties tussen de leden en hun omgeving. Het draait bij gemeenschap om het belichamen van uitkomsten uit betekenisvolle relaties binnen een groep. Een gemeenschap belichaamt

*Ben ik mijn
broeders hoeder?*

ethische principes, functioneert binnen een bepaald sociaal en geografisch kader, en vormt zich vaak rond morele kernwaarde(n) (Haidt, 2012).

Daarom poneer ik een gemeenschap als: een verzameling verbonden mensen die gedeelde waarden belichamen en voortdurend evolueren door interacties en gedeelde idealen.

De persoon

In tegenstelling tot het individu, is de persoon een sociaal verbonden mens, ingebed in gemeenschappen. Een voorbeeld daarvan: ieder mens heeft een moeder en vader en is dus ingebed in familie. Mensen groeien op in sociale omgevingen die hun taal en gedrag vormen.

Een persoon is een zowel een afgeleide als contribuant van gezamenlijk leven. Hier speelt de gedachtewereld zich niet af in het ik-perspectief - zoals die over individuele autonomie - maar binnen een wij-perspectief - zoals die over wederkerigheid binnen netwerken. Persoonsontwikkeling richt zich op ontwikkeling en instandhouding van gedeelde waarde(n). Een persoon is een verbonden mens, actief bewust van haar/zijn relaties.

Het observeren van de wereld vanuit dit inzicht is intrigerend. Bijvoorbeeld, in Nederland wordt handelingsbekwaamheid - volwassenheid - vaak gedefinieerd als het vermogen van een individu om zelfstandig beslissingen te nemen en verantwoordelijkheid te dragen voor keuzes. Voor de persoon geldt een ander perspectief: daar wordt handelingsbekwaamheid doorgaans erkend door een proces van gemeenschappelijke herkenning. Volwassenheid symboliseert dan een erkenning dat de persoon gemeenschapvaardig is.

Het is een bewijs van persoonlijk inzicht in de persoonlijke rol en positie binnen het gemeenschapskader. Na deze erkenning kan men rechten en plichten uitoefenen, verankerd in de morele kaders en waarden die door co-creatie binnen de groep worden gedeeld.

Samenvatting

Een individu vormt geen gemeenschap; een verzameling individuen resulteert in een conglomeraat. Een gemeenschap bestaat uit sociale verbindingen en relaties. Personen functioneren in netwerken van relaties en dragen bij aan het in stand houden van gemeenschap. Figuur 1 geeft dit alles schematisch weer.

Individu Onverbonden Mens	Conglomeraat Individuen samen
Persoon Verbonden Mens	Gemeenschap Personen samen

Figuur 1 Individu, conglomeraat, persoon en gemeenschap (Van Stam, 2024)

Natuurlijk zijn er volop critici. Tijdens mijn onderzoek meenden sommige gesprekspartners dat gemeenschappen ondernemerschap kunnen verstikken en ruimte kunnen bieden aan despotische controle. Andere gesprekspartners bekritisieren juist het gebrek aan gemeenschap, wat zij zagen als een symptoom van individualistische ijdelheid. In ieder geval heeft het schema bijgedragen aan

“Een conglomeraat is geen gemeenschap

productieve discussies over het verschil tussen conglomeraten, die in conflicten opereren, en gemeenschappen, die gericht zijn op inclusie en verbinding. Vanuit een paradigmatisch perspectief kunnen zowel het individu als het conglomeraat worden geplaatst binnen een ik-paradigma. Daarentegen vallen de gemeenschap en de persoon binnen een wij-paradigma. Border crossing is mogelijk door te schakelen tussen deze paradigma's. Een individu kan bijvoorbeeld in een zakelijke omgeving opereren binnen het ik-paradigma als medewerker van een organisatie, terwijl diezelfde mens als persoon thuis of in een voedselbos functioneert binnen het wij-paradigma, als onderdeel van een gemeenschap. Het schema weergegeven in Figuur 1 werpt ook nieuw licht op conflict en transitie. Zo kan de lineaire economie worden begrepen als een systeem van markten waarin individuen ruilen en bedrijven opereren als concurrerende (en vaak conflictueuze) conglomeraten. Wat verandert er als we transitie bekijken vanuit het perspectief van personen en gemeenschappen, die meer aansluit bij de principes van een circulaire economie? Zou dit perspectief een sleutel kunnen zijn tot het ontwapenen van conflicten, zoals die in transitie van een lineaire naar een circulaire economie? Hoe kunnen we zo'n pad verkennen, herkennen, begrijpen en erkennen? Daar gaan ik nu verder op in.

Omzien, omdenken en omdoen

‘Het moet anders’, ‘zoals het nu gaat, kan het niet verder’, en ‘we veranderen’ – dergelijke uitspraken klinken al eeuwenlang. Toch is de huidige tijd in veel opzichten uniek. Het mythische verhaal van vooruitgang, waarin de feniks telkens herrijst, lijkt nu op zijn laatste benen te lopen (Klomp, 2024). De wereldwijde leefomgeving raakt uitgeput, en naast het eeuwenlang uitbuiten van mensen zijn nu ook de grenzen bereikt van wat mogelijk is met het uitputten van natuurlijke hulpbronnen (Ripple e.a., 2022). De gevolgen worden steeds onbeheersbaarder. Deze situatie maakt introspectie urgenter dan ooit. Waar draait het eigenlijk om?

Omzien

Hoe het antwoord op de vraag ‘waar draait het om?’ kan verschillend worden geformuleerd, maar één essentie is helder: het draait om de vele verschijningsvormen van liefde. Zoals kunsten en esoterische tradities door de eeuwen heen hebben benadrukt, is liefde de drijvende kracht van menselijk leven. Dit inzicht nodigt uit tot omzien – een bewuste en betrokken blik naar elkaar, waarin de aanwezigheid van een ander wordt erkend en omarmd.

Omzien is meer dan een concept; het vindt weerklank in onze tijd. Het klinkt door in de oproepen van maatschappelijke organisaties, overheden en religieuze instanties. Omzien biedt ruimte aan nieuwe perspectieven, die van een ander. Dit kan bijzonder waardevol zijn in transitie, omdat vreedzame inzichten die in het ik-perspectief vaak verborgen blijven (Boutellier, 2019; Lijster, 2022; Mukuka, 2010), elders scherp zichtbaar zijn.

Omzien vormt de basis van toenadering en dialoog, en is daardoor potent in conflictsituaties. Het bevordert samenleven en samenzijn en biedt een fundament voor omdenken.

Omzien, omdenken en omdoen

Omdenken

Het kan anders, maar daarvoor is een vernieuwde manier van denken nodig: het onderzoeken vanuit alternatieve perspectieven, kaders en uitgangspunten. Binnen de kapitalistische context kunnen we bijvoorbeeld leren denken vanuit de principes van de meent (Lijster, 2022) – het idee van gedeelde bronnen – en emergent leren, met ruimte voor zingeving, verantwoord beheer en roeping. Dit betekend leren van en met anderen, zoals in gemeenschappen die opereren buiten het predicaat van een lineaire economie. Omdenken leidt via inclusieve dialogen tot het ontwerpen van rechtvaardige, zorgzame systemen die gericht zijn op menselijk en ecologisch evenwicht en samenhang. Nieuwe inzichten vormen vervolgens de basis voor omdoen.

Omdoen

‘De proef op de som nemen’ – dit adagium beschrijft de praktische fase: experimenteren met en uitbouwen van concepten die nu nog niet gangbaar zijn, maar wel klaarstaan om door te breken. Hier krijgt economie een nieuwe vorm en betekenis. Het draait niet langer alleen om afgescheiden individuen en concurrerende conglomeraten, maar om het versterken van complementaire personen ingebed in gemeenschappen. Economie wordt dan een kwestie van samenwerken, dialoog, delen, genoeg en harmonie. In deze fase wordt geëxperimenteerd

met het verenigen van uiteenlopende inzichten en sterke persoonlijkheden, met omzien als basis. Het draait niet langer om mooie woorden die voortkomen uit omdenken, maar om de stevigheid en levensvatbaarheid die voortkomt uit het leren door gezamenlijke ervaringen tijdens het omdoen. Door vreedzaam samen te werken, ontstaat een economie van ervaringen, verbondenheid en rechtvaardigheid, ingebed in het welzijn van mensen en de leefomgeving (Albrecht, 2019).

Conclusie

Om conflicten rond transities in ondernemingen en samenlevingen te duiden, plaatst dit artikel ze in het bredere kader van verschillende perspectieven op samenzijn en samenwerken. Transities vereisen fundamentele herziening van hoe we onze onderlinge relaties benaderen. Het verhaal van Kaïn en Abel herinnert ons eraan dat onbegrip en conflict vaak voortkomen uit een gebrek aan ecologische verbinding en wederzijds begrip. Personen zijn verbonden in gemeenschap, hun broeders hoeder. In plaats van uitsluitend individuen en organisaties in een ik-perspectief te erkennen als economische actoren, moeten we ook gemeenschappelijkheid – een wij-perspectief – waarderen: gemeenschappen die gedijen door personen die zich verhouden in samenwerking en respect voor elkaar en de brede omgeving. Door te leren omzien, omdenken en omdoen,

kunnen we conflicten niet alleen vermijden, maar ook transities benutten als kansen voor een inclusievere en rechtvaardigere toekomst.

De bewustzijnstransitie vraagt om een verschuiving van aandacht, van 'ik' naar 'wij', van concurrentie naar verbinding. Door dit perspectief te leren inzien en meer en meer te omarmen, kunnen we harmonie herstellen tussen mens, maatschappij en natuur.

Literatuur

- Albrecht, G. A. (2019). *Earth Emotions. New Words for a New World*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Boutellier, H. (2019). *Het seculiere experiment. Over westerse waarden in radicale tijden*. Meppel: Boom Bestuurskunde.
- Haidt, J. (2012). *The righteous mind*. London: Penguin Books.
- Kapuściński, R. (2008). *The Other*. (A. Lloyd-Jones, Ed.). New York: Verso.
- Klomp, K. (2024). *De Duurzame Troonrede 2024: 'Hoop Is Een Werkwoord.'* Beschikbaar via <https://www.duurzaam-ondernehmen.nl/de-duurzame-troonrede-door-kees-klomp/>
- Levinas, E. (1961). *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. (A. Lingis, Ed.). Pittsburg: Duquesne University Press.
- Lijster, T. (2022). *Wat we gemeen hebben. Een filosofie van de meenten*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Mukuka, G. S. (2010). *Reap what you have not sown. Indigenous knowledge systems and intellectual property laws in South Africa*. Pretoria: Pretoria University Press.
- Olthaar, M., & Schenderling, P. (2021). *Hoe handel ik eerlijk*. Middelburg: Skandalon Uitgeverij.
- Rijsdijk, L., & van Stam, G. (2024). *Family businesses and a circular economy - explorative notions*. In 9th International Conference on New Business Models (NBM2024).
- Ripple, W. J., Wolf, C., Gregg, J. W., Levin, K., Rockström, J., Newsome, T. M., ... Lenton, T. M. (2022). World Scientists' Warning of a Climate Emergency 2022. *BioScience*, 72(12), 1149-1155.
- Roest, G.-J. (2016). *The Gospel in the Western context. A missiological reading of Christology in dialogue with Hendrikus Berkhof and Colin Gunton*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- van Stam, G. (2021). Individuals, conglomerates, persons, and communities. *African Sociological Review*, 25(1), 32-47.
- van Stam, G. (2024). *Circular economy through living community*. In 9th International Conference on New Business Models (NBM2024).